

Hoofstuk 3.

Die bevolkingsamestelling teen 1880.

Alvorens die bevolkingsamestelling van Potchefstroom teen 1880 beskryf kan word, moet enkele gedagtes gewy word aan die groeiproses wat die bevolking sedert 1838 tot 1880 ondergaan het. Saam met die algemene ontwikkeling van die dorp het die bevolking vermeerder sodat die Blanke inwoner-tal in die Potchefstroomdistrik teen 1880 ongeveer 2500 siele getel het. Dit is egter weens 'n gebrek aan bevolkingsmateriaal wat bewaar gebly het, ontmoontlik om 'n juiste bevolkingsgroeи in die distrik aan te dui. Die groei van die bevolking sedert 1838 kan egter in 'n groot mate bepaal word deur middel van aantekeninge van besoekers en reisigers wat Potchefstroom gedurende 1838 tot 1880 besoek het.

3.1. Bevolkingsgroeи.

Voor die aankoms van die Voortrekkers in Transvaal het die westelike deel van die gebied 'n betreklike digte Matabele bevolking gedra. Van hierdie bevolking kan 'n redelike betroubare beeld gevorm word weens die baie besoeke wat deur Blankes aan hul leier Silkaats gebring is en die aantekeninge en dagboeke wat hulle nagelaat het (Potgieter, 1958, p.19). Nadat Silkaats se krygers 'n aantal Blankes van die Potgieterlaer en jaggeselskap van Erasmus in die omgewing van Parys aangeval en uitgemoor het, het Potgieter twee ekspedisies teen Silkaats onderneem. In Augustus 1837

het Potgieter en Maritz gesamentlik teen Silkaats opgetree en laasgenoemde groot verliese toegedien. Drie maande later het Potgieter en Uys n tweede ekspedisie teen Silkaats onderneem en hom verslaan. Silkaats het met sy volgelinge oor die Limpopo gevlug en hom in Rhodesië (vandag Zimbabwe) gaan vestig (Haasbroek, 1955, pp.2 - 3). Die Potchefstroom-distrik was dus tydens die Blankes se intog in 1838 verlate. Die naaste betekenisvolle inwoners ten tye van hulle aankoms was die verskillende Swartgroepe wat in n halfmaanvormige boog al langs die wes-, noord- en oosgrens van die hedendaagse Transvaal gevestig was (Potgieter, 1959, p.18).

Potgieter het hom ten tye van sy vestiging in Transvaal beywer vir goeie betrekkinge met die oorblywende verskilende Swartstamme (Huyser, 1936, p.164). Dit was heel moontlik n stap gewees om werksvolk vir die nuwe Blanke intrekkers te verseker of bloot net Blanke goedgesindheid te betoon maar bowenal het dit gespruit uit n besef van die noodsaaklikheid van behoorlike orde en veiligheid. Deur n stelsel van verdrae en ongeskrewe ooreenkoms is n goeie verstandhouding met Swarthaofde geskep (Van den Bergh, 1975, p.21).

Toe hulle die Vaalrivier oorgesteek het was die aantal nuwe intrekkers op verre na nie genoeg om die gebied wat deur die hedendaagse Transvaal beslaan word egalig te bevolk nie. Weens die onsekerheid met omstandighede in die nuwe gebied het hulle vanselfsprekend tot mekaar aangetrokke gevoel, vir sovôr dit die kollektiewe veiligheid betref het

(Potgieter, 1958, p.33). Hulle het dus nie onmiddellik na hulle aankoms in die gebied noord van die Vaalrivier oor die ontvolkte gebied versprei nie. Hulle het aanvanklik naby mekaar gebly in wat hulle genoem het "maatskappye" of "kolonies", dit wil sê bevolkingskonsentrasies in spesifieke gebiede (Potgieter, 1958, p.34). So 'n "maatskappy" het aanleiding gegee tot die stigting van Potchefstroom met sy relatief digte bevolking wat met die verloop van die tyd tot 'n gevestigde dorp gegroeи het.

Weens die ontvolking van die omgewing deur Swartes het die Potchefstroomse bevolking in die begin van die veertiger-jare hoofsaaklik uit Blanke intrekkers bestaan wat hulle permanent as dorpsbewoners gevestig het. Teen 1842 het Potchefstroom en distrik al 'n taamlike bevolking gehad, gemaat aan die feit dat toe eerwaarde Lindley die dorp in dié jaar besoek het hy 103 lidmate aangeneem en 189 kinders gedoop het (sien p. 19).

Die vertrek van Potgieter na Ohrigstad in 1845 het geen noemenswaardige invloed op die bevolkingsgroei van Potchefstroom gehad nie aangesien slegs sommige van sy volgelinge hom gevolg het. Watter afname in getalle daar ook al was is voor vergoed deur nuwe intrekkers pas daarna uit Natal. Honderde Natalse Voortrekkers het in Augustus 1843, toe dit duidelik was dat Natal na die Britse anneksasie in 1842 vir goed 'n Britse kolonie geword het, daardie gebied verlaat en weswaarts getrek. Ongeveer twee derdes van die Natalse Trekkers het deur die Vrystaat na Transvaal getrek en

Potgieter (1958, p.34) beweer dat tussen 200 en 360 gesinshoofde die Potchefstroom-distrik in die tyd binnegetrek het. 'n Aantal het hulle in Potchefstroom self gaan vestig (Stuart, 1854, p.184).

Hoewel die getalle van of die Blankes of die Swartes in hierdie tyd nie met sekerheid vasgestel kan word nie, skyn dit asof daar teen 1848, teenoor die ongeveer 100,000 Swartes sowat 10 000 Blankes oor Transvaal verspreid was (Potgieter, 1958, a.w., p.34). In Potchefstroom was daar ongeveer 400 siele woonagtig en 'n verdere 1000 in die onmiddellike omgewing. Hierdie getalle het in die vroeë vyftigerjare steeds aansienlik vermeerder. Aan die begin van dié tyd was daar tussen 600 en 700 mense woonagtig in Potchefstroom (Stuart, 1854, p.206). Gedurende dieselfde tydperk het daar ook ander bevolkingskonsentrasies in die Potchefstroomdistrik voorgekom onder andere Magaliesburg, Schoonspuit en Gatsrand, maar van al hierdie konsentrasies het Potchefstroom die belangrikste en bekendste gebly (Potgieter, 1958, p.36).

Gegewens aangaande die bevolkingsaanwas vanaf 1855 tot 1865 is skaars en toon 'n gebrek aan betroubaarheid. Aan die hand van 'n berig in die plaaslike koerant blyk dit egter dat daar gedurende daardie tydperk 'n bestendige groei in die gebied was. Die Transvaal Argus van 5 Junie 1866 berig dat die dorp in die betrokke jaar 362 dorpserwe, 275 huise en 1200 Blanke inwoners, van wie ongeveer 200 Uitlanders, getel het (Sien ook Haasbroek, 1955, p.58).

Volgens die register van toekennings van plase in die Potchefstroomdistrik (Landdros van Potchefstroom, Portefeuilje 121) was daar gedurende 1865 tot 1869 'n aansienlike bevolkingstoename in die distrik. Gedurende die tydperk is na genoeg 825 plase aan verskillende veldkornetskappe in die gebied toegeken.

Uit hierdie dae, 1860 tot 1870, dateer die opgang van Pretoria as hoofstad ten koste van Potchefstroom, maar laasgenoemde was as gevolg van sy bestendige groei teen 1870 nogsteeds die belangrikste dorp in Transvaal, met ongeveer 2000 Blanke inwoners in die dorp en distrik en 'n eiendomswaarde van ruim £160 000 (Pienaar, 1959, p.8).

Die ontdekking van diamante en goud aan die einde van die sestigerjare en begin sewentigerjare en die gevolglike koms van duisende delwers na die goud- en diamantvelde, het 'n bestendige groei in die getal Blankes in Transvaal teweeggebring waarby ook Potchefstroom gebaat het. Volgens 'n sensus in 1873 was daar toe ongeveer 6 316 inwoners in die Potchefstroomdistrik en 995 inwoners in die dorp (Potgieter, 1958, p.107). Hierdie getalle blyk egter foutief te wees as in aanmerking geneem word dat daar in 1866 reeds 1200 inwoners in Potchefstroom was en dat daar vanaf die datum 'n bestendige groei in die bevolking was as gevolg van die ontdekking van diamante en goud. As gevolg van die gebrek aan bevolkingsmateriaal kan geen spesifieke getal vir die tydperk geopper word nie maar dit kan aanvaar word dat die getal veel hoër as 995 sou wees.

In 1880, die jaar waarin die Eerste Vryheidsoorlog uitgebreek het, was daar volgens Jeppe (1881, pp.235 - 265) gesinshoofde in Potchefstroom woonagtig. Van den Bergh (1974, p.83) beweer in 'n artikel wat oor die beleg van Potchefstroom handel dat daar in dié jaar tussen 2000 en 3000 inwoners in Potchefstroom woonagtig was. Die getal bevestig die bestendige bevolkingsgroei wat sedert 1866 voorgekom het en dui ook daarop dat die dorp van vroeg af 'n sentrum van binnelandse en buitelandse belangstelling was (Potgieter, 1958, a.w., p.37).

3.2 Faktore wat bygedra het tot die bevolkingsgroei in Potchefstroom.

Die vraag wat nou ontstaan is: "Watter faktore het daartoe aanleiding gegee dat vroeë Blanke intrekkers hulle in Potchefstroom en distrik gaan vestig het?"

3.2.1. Ligging.

Haasbroek (1955, p.7) beweer dat Potchefstroom weens sekere gunstige faktore soos geografiese ligging en die waterrykheid van die Mooirivier, die belangrikste dorp en distrik in die Republiek geword het. Wanneer hierdie omgewing se vrugbare grond en waterkapasiteit vergelyk word met die dorheid van die Karoo, waarvandaan die meeste Trekkers gekom het, is dit te verstanne dat die Trekkers hulle aan hierdie rivier sou vestig. Behalwe die waterrykheid van die omgewing het die uitgestrekte vlaktes uitstekende geleentheid

gebied vir saaiery en veeboerdery.

3.2.2. Handel.

Gedurende die sestigerjare het Potchefstroom as oudste en bekendste dorp en as naaste punt aan die suide, die handel-sentrum van die Transvaalse gebied geword. Die dorp het gevolglik oor gevestighde handelsgeleenthede beskik wat daartoe aanleiding gegee het dat handelaars en sakemanne hulle in Potchefstroom gaan vestig het.

Benewens die handelsmoontlikhede wat Potchefstroom gebied het, was daar ook produkte soos hout wat handelaars na die Potchefstroomse en Noord-Transvaalse gebiede gelok het (Potgieter, 1958, p.88). Ter plaatse is die hout geruil vir meel, tabak of drank terwyl dit ook uitgevoer is na die suide om verkoop te word.

3.2.3. Afwesigheid van dorpe.

In 1855 was daar in die hele gebied tussen die Vaal en die Limpopo slegs vyf dorpe, naamlik Schoemansdal (aangelê 1848), Lydenburg (1850), Potchefstroom (1838), Rustenburg (1851) en Pretoria (1855) (Van der Walt, e.a., p.250). Hierdie gebiede was, behalwe Pretoria, op die uithoek van die Republiek geleë en swak verbindingsweë het tot gevolg gehad dat die dorpe geïsoleerd van mekaar ontwikkel het. Nuwe intrekkers en handelaars was dus beperk tot ses dorpe om van uit te kies en Potchefstroom met sy gunstige faktore

was die aangewese dorp om in te gaan woon. As voormalige hoofstad van die Republiek was Potchefstroom nie onbekend gewees onder vreemdelinge nie en was nuwe intrekkers vertroud met toestande wat daar geheers het.

3.2.4. Ontdekking van diamante en goud.

Die ontdekking van diamante en goud het nie net alleen ekonomiese voordele vir die dorp ingehou nie maar het ook aanleiding gegee tot 'n bevolkingsaanwas. Met die ontdekking van hierdie nuwe vondste het die ekonomiese swaartepunt van Suid-Afrika na die Noorde geskuif. Gepaardgaande hiermee was daar die geleidelike verskuiwing van die Blanke bevolking na die Noorde (Van Jaarsveld , 1976, p.182). Potchefstroom was langs die weg geleë wat na die diamant- en goudvelde geleei het en was 'n belangrike haltplek vir voornemende delwers (sien p.42). Verskeie delwers het hulle families op Potchefstroom agtergelaat terwyl hulle alleen verder getrek het na die diamantvelde te Kimberley.

3.3 Die bevolkingsamestelling van die dorp teen 1880.

Potchefstroom het teen 1880 'n kosmopolitiese bevolkingsgemeenskap gehad wat hoofsaaklik bestaan het uit Emigrante, dit wil sê Voortrekkers en hul nasate, maar ook Engelse, Hollanders, ander Uitlanders en Swartes.

3.3.1. Afrikaners.

Na die aanleg van Potchefstroom het die meeste Voortrekkers op hulle plase, wat maklik verkrygbaar was, gaan woon.

Plase kon aanvanklik ook deur Portugese en Hollanders besit word, maar ander buitelanders was nie toegelaat om grond buite die dorp te besit nie (Potgieter, 1958, a.w., p.139). Dit kan dus geredelik aangeneem word dat die Potchefstroom-distrik hoofsaaklik uit Afrikaners bestaan het en dat hulle tradisioneel hoofsaaklik boere gebly het en nie veel belang by die sakelewe van die dorp gehad het nie. As landbouers het die Afrikaners nie veel van die sakelewe geweet nie en het ook geen kapitaal gehad om in die goud- en diamantmyne of ander nywerhede te belê nie.

3.3.2. Engelse.

Die bevolking van die dorp was teen 1880 daarenteen gekenmerk deur 'n sterk Engelse element. Reeds teen 1860 was daar ongeveer 50 Engelse in die dorp woonagtig (Haasbroek, 1955, p.31). Hierdie syfer het oor die jare aansienlik aangegroei sodat die Engelse gemeenskap teen 1880 sterk invloed op die ekonomiese lewe uitgeoefen het. Die Engelse het as reisigers, jagters, handelaars en sendelinge die binneland verken en die dorpe gevul met besighede (Van Jaarsveld, 1976, p.90). Ook het hulle die handel, industrieë, professes en ambagte gevul terwyl die Afrikaners hoofsaaklik boere gebly het. Pelzer (1950, p.179) sien hierdie sterk Engelse element in Potchefstroom as 'n

oortuigende aanduiding van die betreklike welvaart wat daar in die dorp bestaan het. Hierdie sterk Engelse gemeenskap met hulle eie Britse politieke agtergrond, sedes, taal en kultuur sou ten tye van die Eerste Vryheidsoorlog daartoe lei dat 'n groot aantal van die dorpenaars lojaal was teenoor die Britse regering en derhalwe die Britse garnisoene in Potchefstroom gesteun het.

3.3.3. Hollanders.

Die Hollanders was hoofsaaklik regeringsamptenare wat in beheer van die dorp se administrasie gestaan het. Dit is egter ontmoontlik weens 'n gebrek aan bevolkingsyfers om die presiese aantal Hollanders wat teen 1880 in Potchefstroom woonagtig was, aan te dui.

3.3.4. Ander Uitlanders.

Met die ontdekking van goud en diamante het delwers uit verskillende wêrelddele, onder andere die Verenigde State, Australië, Duitsland, Frankryk, maar veral uit die Britse Eilande hulle in die Republiek kom vestig. Die groot getalle vreemdelinge wat die land, op soek na goud en diamante binnegestroom het, het teen 'n veel groter tempo as die oorspronklike Trekkerintog geskied. In Potchefstroom en Pretoria was daar vroeg reeds groot getalle vreemdelinge, avonturiers en handelaars waarvan 'n groot gedeelte geen aanwens vir die land was nie en 'n onbestendige bestaan gevoer het. Hulle was fortuinsoekers wat slegs belanggestel

het in goud, handel en geld. Spoedig het daar dan ook 'n kloof tussen die "ou" en "nuwe" bevolking van Transvaal ontstaan (Muller, 1975, p.286). Hoeveel Uitlanders hulle in 1880 in Potchefstroom bevind het is moeilik om te bepaal. Die getal kan egter groot wees as in gedagte gehou word dat daar in 1866 reeds 200 Uitlanders in Potchefstroom woonagtig was (sien p.28). Ook moet in gedagte gehou word dat Potchefstroom op die weg na die goud- en diamantvelde geleë was en dat die meeste Uitlanders wat daarheen op pad was, Potchefstroom aangedoen het. Sommige van hulle het hulself permanent in die dorp gevestig.

3.3.5. Swartes.

Gedurende die veertigerjare het daar, in teenstelling met die posisie gedurende die laat dertigerjare met die stigting van Potchefstroom, 'n aansienlike bevolkingsaanwas van Swartes in die Oos-Transvaalgebied voorgekom (Van Rooyen, 1951, p.233). Die Boere se noodsaaklikeheid vir arbeid en aanloklikheid van kontantlone aan die kant van die Swartes het spoedig lokasies by alle dorpe laat ontstaan. Dit is opvallend dat die enigste artikel in die Drie-en-Dertig Artikels wat bepaalde-lik op die Swartes betrekking gehad het, hiermee verband hou. Artikel 29 het bepaal dat geen Swartes sonder toestemming van die Volksraad naby 'n dorp mag gewoon het nie (Van den Bergh, 1975, sien voetnoot, p.85). In die Potchefstroom-distrik het 'n lokasie suid van die dorp ontwikkel maar geen ander feite aangaande dié lokasie kon opgespoor word nie.

Uit gegewens blyk dit dat Swartes as arbeiders in diens van die dorpenaars en boere gestaan het. Benewens arbeidsverhoudinge was daar geen interaksie tussen die Blankes en Swartes nie en is die taak om orde onder die Swartes te handhaaf aan Bantoeikonstabels opgedra (Van den Bergh, 1975, p.95). Een van hulle vernaamste take was om toe te sien dat bedrywighede in dorpslokasies waar Blankes selde gekom het, stil en rustig geskied.

3.4. Samevatting.

Gedurende die nagenoeg 42 jaar sedert sy stigting het Potchefstroom dus 'n gestadigde groei beleef en was as die oudste dorp in Transvaal steeds die getalrykste. Daarby het die kosmopolitiese bevolkingsamestelling in Potchefstroom slegs 'n heilsame uitwerking op die vooruitgang van die dorp gehad. Die sakelewe wat hoofsaaklik in die hande van die Engelse was, het gefloreer en die boere het 'n gevestigde mark gehad vir produkte. Dit was eers tydens die Eerste Vryheidsoorlog dat onmin tussen die verskillende bevolkingsgroepe uitgebreek het as gevolg van politieke verskille wat tussen die Boere en sommige Engelse geheers het.

Die bevolkingsgroei van Potchefstroom, 1848 tot 1880.

